व्याकरण

४८/व्या १९

२४

भट्टोजीदीक्षित — सिद्धान्तकौमुदी उत्तरार्धः

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर
क्रमांक
हस्तलिखित ग्रंथ संग्रह

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1)

यूआन्द्रत्याद्याव पिलत्याविद्रोयान्नचानिव्याप्तिवारणाय धातोरित्यधिकारात्तस्माद्धिहि
तस्यैति व्याख्यानं ५

लस्येत्यस्यानुनाभवति फलाभावात् । न च निरत्स्यरः प णत्वोति
नतदभावस्य
ज्ञापनात् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ ॥ श्रीमार्हतीचयैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवं ॥ तोष्टूय्यमानोप्यगुणो विभुर्विजयतेतरां १ ॥
पूर्वार्द्धे कथितास्तुर्यपंचमाध्यायवर्तिनः ॥ प्रत्ययाअथकथ्यंते तृतीयाध्यायगोचराः ॥२॥ तत्रादौ दश लकाराः
प्रदर्श्यंते ॥ लट् ॥ लिट् ॥ लुट् ॥ लृट् ॥ लेट् ॥ लोट् ॥ लङ् ॥ लिङ् ॥ लुङ् ॥ लृङ् ॥ एषु पंचमो लकारश्छंदोमात्रगो
प्रारब्धापरि समाप्तस्यैव र्तमानं चरः ॥ वर्तमाने लट् ॥ वर्तमाने क्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् ॥ अटावितौ ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः
लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ लस्य ॥ अधिकारोयं ॥ तिप्तस्
झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्तातांझसाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ एतेष्टादश लादेशाः स्युः ॥ लः परस्मै
पदं ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञास्युः ॥ तङानावात्मनेपदं ॥ तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञास्युः ॥
पूर्वसंज्ञापवादः ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं ॥ अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदंताच्च धातोर्लस्य स्थाने आ स्था
त्मनेपदं स्यात् ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्त्र

द्योतकार्थानां विशेषणत्वं धात्वर्थानां विशेष्यत्वं
अत्र द्योतनको तद्दृ ॥

उपदेशे इति किं मचुकुरिपतिगारः कुटादिभ्यइतिसनाअतिरेशाकंङि त्वं

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(२)

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांशब्दानांएकस्मिन्नर्थेवृत्तित्वंसामानाधिकरण्यं

सि०कौ० गामिनिक्रियाफले॥शेषात्कर्तरिपरस्मैपदं॥आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोःकर्तरिपरस्मैपदंस्यात्॥तिङस्त्री ति०
१ णित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः॥तिङउभयोःपदयोस्त्रयस्त्रिकाःक्रमादेतत्संज्ञास्युः॥तान्येकवचनद्विवचन
बहुवचनान्येकशः॥लब्धप्रथमादिसंज्ञानितिङस्त्रीणित्रीणिप्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानिस्युः॥युष्मद्यु
पपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यम॥तिङ्वाच्यकारकवाचिनियुष्मदिप्रयुज्यमानेप्रयुज्यमाने
चमध्यमःस्यात्॥प्रहासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च॥मन्यधातुरूपपदंयस्यधातोस्तस्मिन्प्रकृ
तिभूतेसतिमध्यमःस्यात्प्रहासेगम्यमानेमन्यतेरुत्तमःस्यात्सचैकार्थस्यवाचकःस्यात्॥अस्म
द्युत्तमः॥तथाभूतेस्मद्युत्तमःस्यात्॥शेषेप्रथमः॥मध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमःस्यात्॥भूसत्तायां
कर्तृविवक्षायांभूतिङितिस्थिते॥तिङ्शित्सार्वधातुकं॥तिङःशितश्चधात्वधिकारोक्ताएतत्संज्ञास्युः
कर्तरिशप्॥कर्त्रर्थेसार्वधातुकेपरेधातोःशप्स्यात्॥शपावितौ॥सार्वधातुकार्धधातुकयोःअ ३

कर्मणःकर्त्रधीनत्वेनपूर्वकर्मप्रत्ययाउच्यंते २

भुक्तायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः तद्भिन्नो अनद्यतनः १

(2A)

नयोः परयोरिगंतांगस्य गुणः स्यात् ॥ अवादेशः ॥ भवति भवतः ॥ झोंतः ॥ प्रत्ययावयवस्य झस्यांतादेशः स्यात् भवंति ॥ भवसि ॥ भवथः ॥ भवथ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ अतोंगस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे ॥ भवामि भवावः भवामः ॥ स भवति ॥ तौ भवतः ॥ ते भवंति ॥ त्वं भवसि ॥ युवां भवथः ॥ यूयं भवथ ॥ अहं ॥ भवामि ॥ आवां भवावः ॥ वयं भवामः एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ॥ एतं एतवाम मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये ॥ भोक्ष्यावहे ॥ भोक्ष्यामहे इत्यादि ॥ मन्यसे ॥ मन्येथे ॥ मन्यध्वे इत्यादिरर्थः ॥ युष्मद्युपपदे इत्यादि अनुवर्तते ॥ तेनेह न ॥ एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इत्यादि ॥ प्रहासे किं ॥ यथार्थकथने मा भूत् ॥ एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इत्यादि ॥ परोक्षे लिट् ॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ॥ लस्य तिबादयः ॥ लिट् च ॥ लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः ॥ ते न शबादयो न ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ॥ भु अ इ

लड्-शाकल्यस्येति सूत्रादेवकारोनुवर्तते स च उभयसंज्ञानिवृत्त्यर्थः २

सि॰कौ ति स्थिते ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥ नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धी बाधते ॥ एकाचो ति॰

२ द्वे प्रथमस्य ॥ अजादेर्द्वितीयस्येत्यधिकृत्य ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ लिटि परे अनभ्यासे धात्ववयवस्यैका स्य

चः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ भूवु भूवु अ इति स्थिते ॥ पूर्वोभ्यासः ॥ अत्र ये द्वे त

(३) योः पूर्वोभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ हलादिः शेषः ॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यंते ॥ इति वलोपः

ह्रस्वः ॥ अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ भवतेरः ॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥ अभ्यासे चर्च

अभ्यासे झलां चरः स्युः जशश्च झशां जशः खयां चरः ॥ तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतेर्जशः प्रकृतिचरां ति

प्रकृतिचर इति विवेकः आंतरतम्यात् ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ इत ऊर्ध्वं आपादपरिसमाप्तेराभी

यं समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् ॥ इति वुकोसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः २

सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ बभूव ॥ बभूवतुः ॥ बभूवुः ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ वलादेरार्धधातुकस्येट्

The Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai joint project

(3A)

डागमस्यात्॥ बभूविथ॥ बभूवथुः॥ बभूव॥ बभूव॥ बभूविव॥ बभूविम॥ अनद्यतने लुट्॥ भविष्यत्यनद्यतने
र्थे धातोर्लुट् स्यात्॥ स्यतासी लृलुटोः॥ लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणं॥ धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः
शबाद्यपवादः॥ आर्धधातुकं शेषः॥ तिङ्शिद्भ्योन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्॥ इट्॥ लुटः प्र
थमस्य डारौरसः॥ डारौरस एते क्रमात्स्युः॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः॥ पुगंतलघूपधस्य च॥ पुगंत
स्य लघूपधस्य चांगस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः॥ येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वच
नप्रामाण्यात्॥ तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः॥ भवितु॥ आअत्रेको गुणप्राप्ते॥ दीधीवे
वीटां॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी नस्तः॥ भविता॥ तासस्त्योर्लोपः॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये
परे॥ रि च॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत्॥ भवितारौ॥ भवितारः॥ भवितासि॥ भवितास्थः॥ भवितास्थ॥ भवितास्मि
भवितास्वः॥ भवितास्मः॥ लृट् शेषे च॥ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्। क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां

रादौ प्रत्यये ३ स्तेरभावत् तासेर्लोप इत्यर्थः २

सि० कौ० च्च्यः॥इट्॥भविष्यति॥भविष्यतः भविष्यंति॥भविष्यसि॥भविष्यथः भविष्यथ॥भविष्यामि॥भविष्यावः॥भ ति
३ विष्यामः॥लोट्॥विध्यादिष्वर्थेषु लोट् स्यात्॥आसिषि लिङ्लोटौ॥एरुः॥लोट इकारस्य उः स्यात्॥भवतु॥तुह्योस्ता
तङ्ङाशिष्यन्यतरस्यां॥आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात्॥अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः॥यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवादस्तथापि
(५) अनन्यार्थङित्त्वेषु अनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्प्रयोजन ङकारे
तातङि मंथरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते॥इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात्॥भवतात्॥लोटो लङ्वत्॥लोटो ल
ङ इव कार्यं स्यात्तेन तामादयः सलोपश्च॥तथा हि॥तस्थस्थमिपां तांतंतामः॥ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमा
त्स्युः नित्यं ङितः॥सकारांतस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात्॥अलोंत्यस्येति सस्य लोपः॥भवतां॥भवंतु॥से
र्ह्यपिच्च॥लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च॥अतो हेः॥अतः परस्य हेर्लुक् स्यात्॥भव॥भवतात्॥भवतं॥भवत॥
मेर्निः॥लोटो मेर्निः स्यात्॥आडुत्तमस्य पिच्च॥लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च॥हिन्योरुत्वं न इकारोच्चा ३

आमोपवादः +

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(५A)

रणसामर्थ्यात्॥भवानि॥भवाव॥भवाम॥अनद्यतनेलङ्॥अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्स्यात्॥लुङ्लङ्लृङ्क्ष्व
डुदात्तः॥एषुपरेषुअंगस्याडागमः स्यात्सचोदात्तः॥इतश्च॥ङितोलस्यपरस्मैपदमिकारांतंयत्तस्यलोपः स्या
त्॥ अभवत्॥अभवतां॥अभवन्॥अभवः॥अभवतं॥अभवत॥अभवं॥अभवाव॥अभवाम॥विधिनिमं
त्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥एष्वर्थेषुद्योत्येषुवाच्येषुवा लिङ्स्यात्॥विधिः प्रेरणं॥भृत्यादेर्निकृ
ष्टस्यप्रवर्तनं॥निमंत्रणंनियोगकरणं॥आवश्यकेश्राद्धभोजनादौदौहित्रादेः प्रवर्तनं॥आमंत्रणंकामचारा
नुज्ञा॥अधीष्टःसत्कारपूर्वकोव्यापारः॥प्रवर्तनायांलिङ्इत्येवसुवचं॥चतुर्णांपृथगुपादानंप्रपंचार्थं॥या
सुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्च॥लिङः परस्मैपदानांयासुडागमः स्यात्सचोदात्तोङिच्च॥ङित्वोक्तेर्ज्ञायतेक्वचिदनु
बंधकार्येप्यनल्विधाविति प्रतिषेधइति॥श्चादेशस्यनागनचः॥शित्वमपिलिंगं॥सुट्तिथोः॥लिङस्तकार
थकारयोःसुट्स्यात्॥सुटा यासुट्नबाध्यते॥लिङोयासुट्तकारथकारयोःसुडितिविषयभेदात्॥लि

Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan ... Mumbai

सि०कौ ङः॥ सलोपो नंत्यस्य॥ सार्वधातुकलिङो नंत्यस्य सस्य लोपः स्यात्॥ इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः॥ स्फुटश्रवणं चा ति०
४ स्रीर्लिङि स्फुरेत्तरं नु तत्रात्मनेपदे॥ अतो येयः॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात्॥ गुणः
यलोपः॥ भवेत्॥ सार्वधातुके तिकिं॥ चिकीर्ष्यात्॥ मध्येपवादं न्यायेन हि अतो लोपएव बाध्येत॥ भवेद्दिसादौ
(5) तु परत्वाद्दीर्घः स्यात्॥ भवेतां॥ झेर्जुस॥ लिङो झेर्जुस् स्यात्॥ जइत्॥ उस्यपदान्तात्॥ अपदान्तादवर्णादु
सि परे पररूपमेकादेशः स्यात्॥ इति प्राप्ते॥ परत्वान्नित्यत्वाच्च अतो येय इति प्राप्तः॥ यद्यपि अंतरंगत्वा
त्पररूपं न्याय्यं तथापि यासुड्लये तस्य इय् इति व्याख्येयं॥ एवं च सलोपस्यापवाद इय्॥ अतो येय इति अत्र
तु संधिरार्षः॥ भवेयुः॥ भवेः॥ भवेतं॥ भवेत॥ भवेयं॥ भवेव॥ भवेम॥ लिङाशिषि॥ आशिषि लिङ
स्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्॥ किदाशिषि॥ आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात्॥ स्कोरिति सलोपः॥ ४
क्ङिति च॥ गित्कित् ङिन्निमित्ते इक्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः॥ भूयात्॥ भूयास्तां॥ भूयासुः॥ भूयाः

(5A)

भूयास्तं। भूयास्त। भूयासं। भूयास्व। भूयास्म। लुङ्॥ भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात्॥ माङि लुङ्॥ सर्वलकारापवादः॥ स्मो
त्तरे लङ् च॥ स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च॥ च्लि लुङि॥ शबाद्यपवादः॥ च्लेः सिच्॥ चावितौ॥ गातिस्थाघुपाभू
भ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात्॥ गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते॥ भूसुवोस्तिङि॥ भूसू एतयोः
तिङि सार्वधातुके परे गुणो न स्यात्॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते॥ सिच्च अस्त्चेति समाहारद्वंद्वः॥ सिच्छब्दस्य सोत्रं भत्वं॥ अ
स्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः॥ ततः पंचम्याः सोत्रो लुक्॥ विद्यमाना सिचोस्तेश्च परस्य अपृक्तस्य हल ईडागमः स्या
त्॥ इति ईण्नेह॥ सिचो लुप्तत्वात्॥ अभूत्॥ [illegible]ः क्ङि॥ ऊ धिषि॥ अभूतां॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ सिचो
भ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबंधिनो झेर्जुस् स्यात्॥ इति प्राप्ते॥ आतः॥ सिज्लुकि आदंतादेव झेर्जुस् स्यात्॥
अभूवन्। अभूः। अभूतं। अभूत। अभूवं। अभूव। अभूम। न माङ्योगे॥ अडाटौ न स्तः॥ माभवान्भूत्॥ मास्म
भवद्भूत्॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ॥ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रि

 यायाअनिष्पत्तौगम्यमानायां॥ अभविष्यत्॥ अभविष्यतां॥ अभविष्यन्॥ अभविष्यः॥ अभविष्यतं॥ अभविष्यत
 अभविष्यं। अभविष्याव॥ अभविष्याम॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ नेगत्युपसर्गसंज्ञकाधातोः प्रागेवप्रयोक्तव्याः॥ आनिलोट्
 उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य लोडादेशस्यानीयस्य नस्यणः स्यात् प्रभवाणि॥ दुरःषत्वणत्वयोरूपसर्गत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः॥ दुस्थिति॥ दुर्भवानि॥ अंतःशब्दस्यांकविधिणत्वेषूपसर्गत्वंवाच्यं॥ अंतर्धा॥ अंतर्धिः॥ अंतर्भवाणि
शेषेविभाषाकखादावषांतउपदेशे॥ उपदेशोऽका। दिस्वा दिषा तवर्जेगृह्नदादेरन्यस्मिन्धातोपरेउपसर्गस्था
न्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात्॥ प्रणिभवति प्रनिभवति॥ इहोपसर्गाणां असमस्तत्वेपिसंहितानित्या॥ त
दुक्तं॥ संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः॥ नित्यासमासे वाक्येतु सा विवक्षामपेक्षते इति॥ सत्तार्थनिर्दे
शश्चोपलक्षणं॥ याग्यातेस्वर्गोभवतीत्यादाउत्पद्यत इत्याद्यर्थनिर्देशात्॥ उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्यद्योत
काः प्रभवति॥ पराभवति॥ संभवति। अनुभवति। अभिभवति। उद्भवति। परिभवति। यत्र विलक्षणार्था

(6A)

वगते ॥ उक्तंच ॥ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥ प्रहाराहारसंहारविहारवदिति ॥ एध वृद्धौ ॥ कथ्यंताः षट्त्रिंशाद्दु
दात्तेत ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ टितोलस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् ॥ एधते ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ अपित्सार्वधा
तुकं ङिद्वत्स्यात् ॥ आतोङितः ॥ अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् ॥ एधेते ॥ एधंते ॥ थासः से ॥ टितोलस्य था
सः से स्यात् ॥ एधसे ॥ एधेथे ॥ एधध्वे ॥ अतो गुणे ॥ एधे ॥ एधावहे ॥ एधामहे ॥ इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः ॥ इजादि
र्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥ आमो मकारस्य नेत्त्वं अस्य कासोराम विधानात् ज्ञापकात् ॥
आमः ॥ आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ आमंताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोनुप्रयुज्यंते ॥ आम्प्रत्यय
वत्कृञोनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापि इति ज्ञायते ॥ तेन कृभ्वस्तियोग उच्यते
क्रिञोद्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः ॥ तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां
विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः ॥ संपदिस्तु प्रत्याहारेंतर्भूतोप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते ॥ कृञ्

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai.

सि०कौ० स्तुक्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययोयस्माद्विहितस्तद्गुणसंवि ति०
५ ज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ आम्प्रकृत्यातुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभे
देन संबध्यते ॥ पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति तेन कर्तृगेपि फले ईदांचकारेत्यादौ न तङ् ॥ लिटस्तझ
(७) योरेशिरेच् ॥ लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेचौ स्तः ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङ आदेशानां टेरेत्वं नेति ॥ तेन
डारौरसान्न ॥ ईह ए इति स्थिते ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ असंयोगात्परोपि लिट् कित् ॥ क्ङिति चेति निषेधा
त्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न ॥ द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ द्विर्वचनेचि ॥ द्वित्वनिमित्ते अचि अचा
देशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये ॥ उरत् ॥ अभ्यास ऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे ॥ रपरत्वं ॥ हलादिः शेषः प्रत्यये
कि ॥ वव्रश्च ॥ कुहोश्चुः ॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् ॥ एधांचक्रे ॥ एधांचक्राते ॥ एधां
चक्रिरे ॥ एकाच उपदेशेनुदात्तात् ॥ उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्यार्धधातुकस्येण्न ५

(७A) स्यात्॥ उपदेशेऽद्व्य्यभ्यान्वयि॥ एकाच इति किं॥ यङ्लुग्व्याप्तिर्यथा स्यात्॥ स्मरंति हि॥ श्तिपा शपानुबंधेन निर्दि
ष्टं यद्गुणेन च॥ यत्रैकाच ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लुकीति॥ एतद्धि हैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते॥ अच इत्येकत्व
विवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यात् अनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते॥ तेन वधेर्हलुपदेशे एका
चोपि न निषेधः॥ आर्द्धधातुकोपदेशेऽनेकाच्त्वात्॥ अनुदात्तत्वा नुपदमेव संग्रहिष्यंते॥ एधांचकृषे॥ एधांच
॥३ए: क्राथे॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोंगात्॥ परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात्॥ एधांचकृढ्वे॥ एधांचक्रे
एधांचकृवहे॥ एधांचकृमहे॥ एधांबभूव॥ अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न॥ अन्यथा हि कृञ्श्चानु
प्रयुज्यत इति ब्रूयात्॥ अत आदेः॥ अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्॥ पररूपापवादः॥ एधामास॥
एधामासतुरित्यादि॥ एधिता॥ एधितारौ॥ एधितारः॥ एधितासे॥ एधितासाथे॥ धि च॥ धादौ प्रत्यये परे स
लोपः स्यात्॥ एधिताध्वे॥ ह एति॥ तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे॥ एधिताहे॥ एधितास्वहे॥ एधितास्महे॥

एधामासतुः॥४॥ एधामासिथ। एधामासथुः। एधामासुः। एधामास। एधामासिव। एधामासिम॥८

मा

सि० कौ० एधिष्यते। एधिष्येते॥ एधिष्यंते॥ आमेतः॥ लोटएकारस्य आमुस्यात्॥ एधतां। एधेतां। एधंतां। सवाभ्यां वामौ॥ स ति०
७ वाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः॥ एधस्व। एधेथां॥ एधध्वं॥ एत ऐ॥ लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् आमोपवादः
(४) एधै एधावहै। एधामहै। आडजादीनां॥ अजादीनामंगानां आट् स्यात् लुङादिषु परेषु॥ अटोपवादः॥ आटश्च
ऐधत। ऐधेतां। ऐधंत। ऐधथाः। ऐधेथां। ऐधध्वं। ऐधे। ऐधावहि। ऐधामहि॥ लिङः सीयुट्॥ सलोपः। एधेत
एधेयातां। झस्य रन्॥ लिङो झस्य रन् स्यात्॥ एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथां। एधेध्वं। इटोत्॥ लिङादेशस्य इटो अत् स्यात्
एधेय। एधेवहि। एधेमहि॥ आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न॥ सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वा
त्त्वं॥ एधिषीष्ट॥ एधिषीयास्तां। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थां। एधिषीध्वं। एधिषीय। एधिषीव
हि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषातां॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ अनकारात्परस्य आत्मनेपदेषु झस्य अत् स्यात्॥ अंता
पवादः॥ ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथां॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्॥ ऐधिढ्वं। इड्भिन्नः एव इणि ७

एधिष्यते। एधिष्येथे। एधिष्यध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्यामहे १॥ ॥लिङ आत्मनेपदानां सीयुडागमः स्या॥

(8A)

ह्. यद्येतेऽतिमतेतु ऐधिध्वं ॥ ढधयोर्वस्य मस्य च ढ्वि वा विकल्पात् सोऽउदाहरणानि। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि
ऐधिष्यत। ऐधिष्येतां। ऐधिष्यंत। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथां। ऐधिष्यध्वं। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि
उदात्तत्वादृकारादेरिट् ॥ प्रसंगादनुदात्ताः ॥ संग्रहंते। ऊदृदंतैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्वि डीङ्श्रिभिः। वृङ्वृञ् उ.
भ्यां च विनैकाचोऽजंतेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शक्ल् पचे मुचिरिचि वचिविचिसिचिप्रच्छित्यजि निजिर्भजिः ॥ भं
जभुजभ्रस्जमस्जियजयुजरुजरंज विजिरस्वंजिसंजसृजः ॥ २ ॥ अद्क्षुद्खिद्छिदतुदिनुदः पद्यभिद्विद्यति
र्विनद् ॥ शद्सदी स्विद्यतिस्कंदिहदी क्रुधक्षुधि बुध्यती ॥ ३ ॥ बंधियुधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्य
ती ॥ मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥ ४ ॥ लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपिं यभरभलभगमनम्यम
मोरमिः ॥ क्रुशिर्दंशिदिशीदृशमृशरिशरुशलिश विशस्पृशः कृषिः ॥ ५ ॥ त्विष्तुष्द्विष्दुष्पु
ष्यपिष्विष्शिषशुषश्लिष्यतयो घसिः ॥ वसतिर्दहदिहदुहो नहमिहरुहलिहवहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ताहल्लंतेषुधातवोघधिकंशातं॥तुदादौमतभेदेनस्थितौयौचचुरादिषु॥७॥त्वप्रदृपीतौवारयितुंश्य
नानिर्देशाआद्दतः॥किंच॥स्विघपघोसिध्यबुध्योमन्यपुष्यश्लिषःश्यना॥वसिः शपालुकायोग्निर्दिष्टा
न्यनिवृत्तये॥निंज़र्‌विज़िरशाक्लइतिसानुबंधाअमीतथा॥९॥विंदतिश्चांद्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येपिदृश्यते
व्याघ्रभूत्यादयःस्वेनंनेहपेटुरितिस्थितं॥१०॥रं ज़िमसज्जौअदिपदीतुदक्षुधश्रूषिपुषौश्लिषिः॥भा
ष्यानुक्तानवेहोक्ताव्याघ्रभूत्यादिसंमतेः॥११ स्पर्धसंघर्षे॥संघर्षःपराभिभवेच्छा धात्वर्थेनोपसंग्रहा
दकर्मकः॥स्पर्धते॥शर्पूर्वाःखयः॥अभ्यासस्यशर्पूर्वाःखयःशिष्यंते॥हलादिःशेषइत्यस्यापवादः
पस्पर्धे।स्पर्धिता।स्पर्धिष्यते।स्पर्धतां।अस्पर्धत।स्पर्धेत।स्पर्धिषीष्ट।अस्पर्धिष्ट।अस्पर्धिष्यत ३
गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथेच॥गाधते।जगाधे॥४॥बाधृलोडने॥लोडनंप्रतिघातः॥बाधते ५ नाथृ
नाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु॥आशिषिनाथइतिवाच्यं॥अस्याशिष्येवात्मनेपदंस्यात्॥नाथते॥

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(9A)

अन्यत्र नाथति। नाथते ७ दध धारणे। दधते। अतएकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटि॥ लिण निमित्तादेशादिकं न भव
ति यदंगं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारस्याऽभ्यासलोपश्च किति लिटि॥ थलि च सेटि॥
प्रागुक्तं स्यात्॥ आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते॥ शसिददोः प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात्॥ तेन
प्रवृत्तिजश्चरातेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव॥ देधे। देधाते। देधिरे। अतः किं। दिदिवतुः॥ तप
रः किं॥ ररासे। एकेत्यादि किं॥ तत्सरतुः। अनादेशादेः किं। चकणतुः। लिटादेशविशेषणादिह स्याद
वा। नेमिथ सेहे। स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च॥ ३ इदितो नुम्धातोः॥ स्कुंदते। चु
स्कुंदे॥ श्विदि श्वैत्ये॥ अकर्मकः। श्विंदते। शिश्विंदे। वदि अभिवादनस्तुत्योः। वंदते। ववंदे। ११
भदि कल्याणे सुखे च। भंदते। बभंदे। १२। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु॥ मंदते। ममंदे। १३
स्पदि किंचिच्चलने। स्पंदते। पस्पंदे। १४। क्लिदि परिदेवने। शोक इत्यर्थः॥ सकर्मकः। क्लिंदते चे

(१०)

सि० कौ० त्रं। चक्लूंदे १५॥ मुद हर्षे॥ मोदते॥१६ दद दाने॥ ददते॥ न शसदद वादिगुणानां॥ शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन ति०

॥९॥ भावितस्य च यो कारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न॥ ददे॥ ददाते॥ ददिरे॥ ष्वद स्वर्द आस्वादने॥ अयमनुभवे सक

र्मकः॥ रुचावकर्मकः॥ धात्वादेः षः सः॥ धातोरादेः षस्य सः स्यात्॥ सासदाद्यो रिति षत्वनिषेधः॥ अनुस्वद

ते। स्वर्दते। सस्वर्दे॥ उर्द माने क्रीडायां च॥ उपधायां च॥ धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परतश्कोर

गुद दीर्घः स्यात्॥ ऊर्दते॥ ऊर्दे चक्रे॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव॥ कूर्दते। चुकूर्दे॥ खूर्दते॥ गूर्दते॥ गोदते॥ जु

गुदे॥ षूद क्षरणे॥ सूदते॥ सुषूदे॥ सेकसृपसृस्तृ स्तृ सृज स्तृ स्त्यां न्येदंत्याजंत सादयः॥ एकाचः षोपदेशा

ष्वष्क स्विद् स्वद् स्वंज् स्वप स्मिङः॥ दंत्यः केवलदंत्यः॥ न तु यस्यो ४ ज्योपि॥ ष्वष्कादीनां पृथक्ग्रहणात्

ह्राद अव्यक्ते शब्दे॥ ह्रादते॥ ज ह्रादे॥ ह्लादी सुखे च॥ चाद व्यक्ते शब्दे॥ स्वाद आस्वादने॥ स्वादते। पर्द

कुत्सिते शब्दे। गुदरवे इत्यर्थः॥ पर्दते॥ यती प्रयत्ने॥ यतते॥ येते॥ युतृ जुतृ भासने॥ योतते॥ यु ॥९॥

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(10A)

युते॥ जोतते॥ जुजुते॥ विथृ वेथृ याचने॥ वेथते वि वेथे॥ श्रथि शैथिल्ये॥ (श्रंथते॥) ग्रथि कौटिल्ये॥ ग्रंथते॥ कत्थ
श्लाघायां॥ कत्थते ३८ एधादयो नुदात्तेतो गताः॥ अथाष्टत्रिंशत्तवर्गांताः परस्मैपदिनः॥ अत सातत्य
गमने॥ अतति॥ अत आदेः॥ आत॥ आततुः॥ आतुः॥ लुङि अतिस्ईदिति स्थिते॥ इट ईटि॥ इटः परस्य
सस्य लोपः स्यादीटि परे॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ आतीत्॥ आतिष्टां॥ आतिषुः॥ वदव्रज
हलंतस्याचः॥ वदेर्व्रजेर्हलंतस्य चांगस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु॥ इति प्राप्ते॥ ने
टि॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्॥ मा भवान् अतीत्॥ अतिष्टां। अतिषुः॥ चिती संज्ञाने॥ चेतति। चिचेत
अचेतीत्। अचेतिष्टां। अचेतिषुः॥ च्युतिर् आसेचने॥ सेचनमार्द्रीकरणं॥ आङीषदर्थे अभिव्या
प्तौ च॥ इर इत्संज्ञा वाच्या॥ च्योतति॥ चुच्योत॥ इरितो वा॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु
अच्युतत्॥ अच्योतीत्॥ श्च्युतिर् क्षरणे॥ श्च्योतति। चुश्च्योत। अश्च्युतत्। अश्च्योतीत्। यकारर

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

न

सि॰ कौ॰ ह्रितोप्ययं॥ श्च्योतति॥ मंथ विलोडने॥ यासुट्क्डिदाशिषीति कित्वादनिदितामिति नलोपः॥ मथ्यात्॥ कुथि ति॰

पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः॥ इदित्वान्नलोपो न॥ कुंथ्यात्॥ मंथ्यात्॥ षिध गत्यां॥ सेधति॥ सिषेध॥

९॰ सेधिता॥ असेधीत्॥ सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभति

(११) स्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्॥ सदिरप्रतेः॥ प्रतिभिन्ना

दुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात्॥ स्तम्भेः॥ स्तंभेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात्॥ योगविभाग उत्तरार्थः

क्विंच॥ अप्रतेरिति नानुवर्त्तते॥ बाहुप्रतिष्टंभविवृद्धमन्युः॥ अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः॥ अवा

त्स्तंभेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॥ वेश्च स्वनो भोजने॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः षत्वं स्यात् भोजने॥ प

रिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां॥ परिनिविभ्यः परेषां एषां सस्य षः स्यात्॥

निषेधति॥ प्राक्सितादड्व्यवायेपि॥ सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषाम ३०

ता

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com